

Bu çalışma, Ali Bedir’in “Bir Toplumsal Hafıza Biçimi Olarak Hacc Anlatıları (2021)” adlı Doktora Tez çalışmasından türetilmiştir.

HATIRLAMA ve KOLEKTİF HAFIZA

REMEMBERİNG AND COLLECTİVE MEMORY

Ali BEDİR¹

Ahmet TABAKOĞLU²

ÖZ: Sosyal bilim dünyasında son yıllarda yapılan çalışmalarda kendinden çokça bahsettiren ve referans verilen bir kavram olarak kolektif hafızanın tanımı ile birlikte tarihsel süreçte geçirmiş olduğu anlam değişikliklerine değinilen bu makalede hatırlama ediminin hem bireysel anlamda hem de toplumsal anlamda önemi ve yeri tartışılacaktır. Hafızanın toplumsallığı olgusuna dair mekânın hatırlama açısından örnekleri verilerek hafıza ve mekân arasındaki karşılıklı etkileşim düzeyleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Özellikle İslam toplumlarında hac ibadetinin deneyimine ev sahipliği yapan beldelerin bir yandan anlatılar suretiyle bir yandan da mekânsal anlamda değişime neden olan düzenlemeler ile Müslüman bireylerin zihin dünyalarında nasıl yer aldığı araştırılacaktır. Böylelikle topluma mal olmuş, toplumsal bellekte kurucu işleve sahip hadiselerin onu deneyimleyenlerce mekân üzerinden temsili sorunu üzerinde durularak geçmişin yeniden inşası ve ikamesinin imkânları araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hafıza, Toplumsal bellek, Mekân, Hac, Hac anlatıları

ABSTRACT: The importance and place of recall in both individual and social terms will be discussed in this article, which has mentioned the meaning of collective memory as a concept that referred to itself and referred as a reference in the studies done in recent years in the social science world, as well as in the historical process. In the recent studies in the social science, collective memory has been one of the widely mentioned and referred concepts. This article discusses the definition of collective memory and the historical process it undergone as well as the importance and place of the recall in both individual and social terms. By giving examples of the space regarding the sociality of memory in terms of recall, the levels of interaction between memory and space will be tried to be revealed. The levels of interaction between memory and space are revealed by the examples of space regarding the sociality of memory in terms of recall. Especially in Islamic societies, the places that host the experience of pilgrimage worship will be explored, through narratives on the one hand, and arrangements that cause spatial change in the Muslim world. This study investigates particularly how the places hosting the experience of pilgrimage worship is imprinted in the mind of the Muslims by utilizing from narratives and regulations caused to spatial change in the Muslim societies. In this way, the possibility of reconstruction and substitution of the past is explored by focusing on the problem of representing the events that cost to society and have founder effect in social memory over space by those who have not experienced it.

Keywords: Memory, Social memory, Space, Pilgrimage, Pilgrimage narratives

¹ Dr. Araştırma Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü
bedir.ali@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4508-0676>

² Prof. Dr. , Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü,
Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı, atabakoglu@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4630-9631>

GİRİŞ

Hatırlamanın doğası üzerine konuşmak insanın ne olduğu üzerine konuşmaya oldukça benzemektedir. Toplumsal hafıza kavramı ise çok genel bir ifade olarak fazlasıyla geniş bir çerçeveye işaret etmektedir. Tam da bu genişlik yüzünden neyi içerip, neye işaret ettiği konusu muğlaktır. Toplumsal hafızanın tanımlanmasındaki bu muğlaklık sonucu gündelik yaşantıya dair her olgu toplumsal hafızayla ilinti içerisinde değerlendirilerek onun tanımlanmasını daha da zor hale getirmektedir (Karaarslan, 2019). Soğuk savaş sonrası sosyal bilimlerde kolektif bellek kendisinden çokça söz edilen ama tam olarak neye işaret ettiği konusunda fikir birliğine varılamayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Adeta kolektif bellek kavramı kendisini kullananlar adedince tanımlamaya sahip bir kavram portresi çizmektedir (Wertch, 2015). Toplumsal bellek kavramının tarihçesine baktığımızda özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında yaşananlar ve Kıta Avrupası özelinde Yahudi Soykırımı toplumsal travmalarını anlamak, anlamlandırmak ve sağıltmak amacıyla popülerleştiğini söylemek yanlış olmaz (Durna, 2015). Emile Durkheim'in (2005) ortaya koyduğu her topluluğun hayatta kalmak amacıyla geçmişiyle alakalı olarak süreklilik duygusuna hayati derecede ihtiyaç duyması olgusundan hareket eden Maurice Halbwachs, bugün içerisine geçmişten neyi getireceğimiz, hatırlayacağımız üzerinde sistematik bir şekilde çalışan ilk sosyal bilimcidir (Shahzad, 2012). İlginç bir şekilde toplumsal bellek kavramı II. Dünya Savaşı sonrasında popülerleşirken Maurice Halbwachs uzun bir dönem görmezden gelinmiştir (Apfelbaum, 2010). Halbuki son çeyrek yüzyılda yapılan (bu çalışma dâhil olmak üzere) kendisine atıf yapmayan toplumsal bellek çalışması yok denecek kadar azdır. Halbwachs (2016), toplumsal belleği üç sacayağı üzerinden değerlendirmektedir: bireysel belleğin temeli olarak sosyal çerçeveler, farklı bellek topluluklarının oluşma nedenleri ve kültürel belleğin aktarımı ve geleneği de içerecek şekilde genişletilmiş okunmasıdır. Halbwachs bellek ile sosyal koşullar arasındaki ilişkiye odaklanırken, belleği bir fizyolojik öge olarak okumaktan öte onu mümkün kılan bir unsur olarak "sosyal çerçeve" olgusuna dikkat çekmektedir (Assmann, 2015). Halbwachs açısından bireysel bir hatırlamanın toplumsal bağlamı olmaksızın gerçekleşmesinin imkânı yoktur. Bu savına dair vermiş olduğu örnek ise bir insanın çocukluğu söz konusu olduğunda hatırladıklarının sosyal çevresi olmaksızın kesinlik arz edemeyecek oluşudur. Zira Halbwachs açısından çocukluğumuza dair hatırladıklarımızın neredeyse hepsi başta anne ve baba olmak üzere aile fertleri ve sonrasında yakınlık dereceleri azalacak şekilde çocuğun etrafındaki topluluğun yardımı ve direktifi ile gerçekleşmektedir (Olick, 2014).

Hatırlama

Maurice Halbwachs bir rüya analizinden yola çıkarak hafıza olgusunun bireyi aşan şekilde ait olunan guruba göre değişebilen bir geçmişin yeniden üretimi olduğunu iddia etmektedir. Halbwachs'ın üzerinde durduğu iki önemli noktadan ilki hafızanın bireyi aşan toplumsallığı, ikincisi ise geçmişin olduğu sekliyle muhafazasından öte yeniden üretilme imkânıdır. Hafızanın toplumsallığından hareketle Halbwachs hafızanın yeniden imkânını sağlayan işleyişi keşfetmeye çabalar. Bu uzun ve

çetrefilli yolculuk neticesinde vardığı sonuç, her toplumun kendisini oluşturan farklı toplumsal grupların bileşiminden oluştuğu gibi, bireyin de eşzamanlı ve artzamanlı olacak şekilde içerisinde bulunduğu toplumsal grupların farklı belleklerinin kesişim noktalarının benzersiz bir sonucu olarak bireysel özgüllüğe sahip olmasıdır (Hirsch, 2016). Maurice Halbwachs'a (2016) göre, kendimizi çocukluğumuzu nasıl hatırladığımız sorusuna muhatap kıldığımızda, cevabın etrafımızdaki birilerinin onları bize hatırlatması sonucu verileceğidir. Her insan anılarında hatırladığı şeylerin içeriğine/doğasına dair bilgiye toplumsal bir varlık olduğundan dolayı onun belirlenimi sayesinde ulaşabilmektedir. Bu hatırlama olayı ister bireysel olarak insanın kendi isteğiyle gerçekleşmiş olsun isterse de toplumun bir üyesin tarafından sorulan bir soruya cevap bulmak adına olsun, hafızanın sosyal belirlenimi gerçeğini değiştirmemektedir.

Maurice Halbwachs, kolektif belleği sosyal olarak inşa edilen bir olgu şeklinde ele almakta ve bu inşa sürecinde bir milletin ya da topluluğun geçmişle olan ilişkisinin yeniden kurulduğunu ve kurgulandığını ileri sürmektedir. Jan Assmann ise "toplumsal bellek" kavramı hakkında şu tespitlerde bulunur (Assmann, 2015): Toplumsal belleği var eden topluluklarca ortaya koyulan toplumsal bellek, hem bu süreçlerin ürünü olarak var olur hem de bu süreçleri etkiler. Bundan dolayı toplumsal/kolektif bellek kendisini ortaya koyarken sadece somut mekân ve zaman üzerinden değil bizatihi somut bir kimlik olarak da tezahür eder. Assmann (2015) açısından bakıldığında bellek türlerini iletişimsel bellek ve kültürel bellek olarak ikiye ayrılmaktadır. Assmann iletişimsel bellek ile yakın geçmişe dayalı anıları kasteder ve aynı döneme dair yaşanan deneyimlerin paylaşılmasını buna örnek olarak verir. İletişimsel belleğin sınırlarını ise taşıyıcıları ile çizerken bu tür belleğin uzun zamanlı olmayışının altını çizer. Kültürel bellekte ise bu sınırlamalar ortadan kalkmaktadır. Kültürel bellekte iletişimsel belleğe nazaran "kurumlaşmış hatırlama" daha ön plandadır (Halbwachs, 2016, 274). Kültürel bellek geçmişe baktığında belli yönlere yönelirken anıları bağlandıkları sembolik figürlerin üzerinden okuma eğilimindedir. Bu tür bir hatırlamaya örnek olarak da İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışını, çölün aşılmasını ve tüm bu süreci Musa üzerinden okuyan Eski Ahit'i verir. Kültürel bellek bir anlamda hatırlayan tarihtir. Ve bu hatırlama eylemi din ve ritüelle yakından ilişkilidir. Paul Connerton (2014) ise hatırlamanın şahsi ve toplumsal olarak ayrılmasındaki analitikliğe karşı çıkarak asıl önem arz eden hususun sosyal belleği var eden belleğin nasıl oluştuğu ve hatırlamaya dayalı törenler ile nasıl aktarıldığını olduğunun altını çizer. Bu noktada Connerton semavi olsun ya da olmasın dinlere ait ibadetlerin ve seküler törenlerin belirlenen ortak geçmişe dair süreklilik hissiyatını aktardıklarını iddia eder. Connerton'a (2014) göre bu yolla hatırlanan olgu şahsiliikten öte bir kolektifliktir; geçmişe dair olan böylelikle bir aidiyete evrilir.

Maurice Halbwachs'a (2016) göre bellek bireyin sosyalleşme sürecinde meydan gelen, toplumsal bir olgudur. Çünkü insanlar en şahsi tecrübelerinde dahi toplumsal belirlenim altında değer yargılarında bulunarak deneyimlerini kodlarlar. Belleği var eden sosyalleşme sürecinin işleyişine ve yönüne, toplumsal çerçeveler karar vermektedir. Halbwachs tek bir toplumsal bellekten ve aidiyetten

bahsetmez. Zira Halbwachs'a göre ait olunan toplumsal ilişkilerin yoğunluğu ve içeriği belleği belirler. İnsanlar kendi deneyimlerini hafızalarında yer edindikleri hali ile değil toplumsallığa aidiyet içerisinde oldukları grupların ortak hafızaları dolayısıyla hatırlamaktadırlar (İpek, 2018). Halbwachs açısından bir mekâna ya da yaşanmış bir hatıraya dair anı, bireyden bireye değişiklik arz edebilmektedir. Bu iddialarından hareketle Halbwachs belleğin yani geçmişin bugün itibarıyla yeniden inşa edildiği, şekillendirildiği teorisini açıklamak istemektedir. Paul Ricoeur (2012), Halbwachs'sin belleğin toplumsal temelli olduğu yargısına ek olarak, hatırlama eyleminde ferdi yaşantı ve deneyimle birlikte şahsın diğer topluluk üyeleriyle temasları neticesinde elde etmiş olduğu ortaklığın belleği daha ziyade belirlediğini dile getirmektedir. Hafızanın gruplara aidiyetle çeşitlenmesi meselesinde Pierra Nora da Halbwachs ile benzer fikirlerini "Hafıza Mekânları" adlı romanında dile getirmekte ve hafızanın sınırsızlığına ve toplumsallığına referans vermektedir (İpek, 2018).

Kolektif Bellek

Kolektif bellek çalışmalarında geçmişe yönelik romantize ve estetize edilmiş içeriğin kendisi bireyin şahsiliğini bir taraftan dışlayarak mesuliyeti de ferdin üstünden atabildiği bir sonuç ile bizleri karşı karşıya bırakır. Bu noktada geçmiş ile olan ilişkimizin mesuliyet düzeyine odaklanarak yaklaşmak gerekir. Türker'e (2015) göre, geçmişle olan ilişkimizin belirleyeni olarak gündelik hayatta uyguladığımız pratiklerden elde ettiğimiz bilgilerin bizleri ne denli kurguladığına ve yönlendirdiğine bakılmaksızın hafıza ve hatırlama anlaşılabilir. Hafızaya dair belki de en çok eksik malumatların başında yalıtılmış şekilde şahsi olduğu yargısı gelmektedir. Halbuki hatırlama şahsi olmaktan öte toplumsaldır ve şahsi deneyim kadar aktarılma yoluyla oluşur (Yıldız vd., 2018). Burada kanaatimizce birini diğerine indirgeyip "şahsilik yok sadece toplumsallık var" kolaylığına kaçmadan, birbirlerini var eden eşzamanlılığa vurgu yapmak daha doğrudur. Yani hatırlamada şahsi deneyimler kadar toplumsal aktarım da belirleyici ve yönlendirici olabilmektedir.

Neden hatırlamak istiyoruz sorusu başat ve ana belirleyici soru olarak karşımızda durmaktadır. Bu sorunun verilmesi kolay ama idrak edilmesi/sindirilmesi zor cevabı ise, "anlamak için" olmalıdır. Ve insanın dünya üzerindeki varoluş sancılarının başında hatırlayarak idrak edebileceğimiz acılarımızın oluşu gelmektedir. Anlamak üzere hatırlamak isteriz (Öktem, 2018). İyileşebilmek için hatırlıyor, hatırladıkça da iyileşiyoruz. Her bireyin hatırlanacak, anlatılmaya değer, anlatıldıkça da hatırlanacak bir hikâyeye sahip olduğu düşüncesi doğrultusunda tarih-i beşerin büyük harflerinin tahakkümü altında ezilmiş cılız seslerin (misal hem siyahi hem köle hem kuma hem kadın olan Hz. Hacer'in) hikâyesini hatırlayabilmek aynı zamanda onların seslerinin duyurulmasına ve de görünürlüğüne hizmet etmektedir. Görünür olmak ise iyileşmenin ilk adımını teşkil etmektedir.

Cevaplamayı bekleyen başka bir soru ise, hem hatırlanan bir olgunun mekâna ait kılınması için hem de mekâna ait bir olayın hafızada yer edinebilmesi açısından ne kadar zamana ihtiyaç olduğudur (Kıyığı, 2018). Ve çözümüne dair verilecek cevapların çoğulluğu içerisinde sorunun can alıcı noktası

olan hafıza-mekân ilişkisi gözden kaçırılmamalıdır. Kolektif belleğin var olduğu ve korunduğu alan olarak mekânlara baktığımızda karşımıza daha çok birlikteliğin dışavurumu olan mezarlıklar, ibadethaneler, savaş meydanları ve hapishaneler gibi mekânlar çıkmaktadır. Bellek bu mekânlarda hem yaşam bulur hem de geleceğe eklenir (Doğan, 2018). Maurice Halbwachs (2016) kolektif belleği belirli bir toplumsal guruba aidiyet üzerinden tanımlarken birlikteliğin dışavurumu olan mekânın belirleyiciliğine atıfta bulunur. Toplumsal grup kolektif belleklerini bu mekânlar üzerinden anımsayarak var ederler. Pierre Nora ise belleğin ortaya çıkıp, canlılığını uzun yıllar korumasını mümkün kılma açısından mekânları bellek mekânları biçiminde değerlendirerek, topluma mal olmuş şekilde olayların gerçekleştiği alanlar olarak müzeler ve anıtlar, anma törenlerine ev sahipliği yaparak insanlar için anlam ifade eden simgeleri sergilediklerini düşünmektedir (Türkmenoğlu, 2016, s.16-7). Halbwachs kuşaklararası aktarımda belleğin canlı iletişime sahip olmasını öncelerken, Connerton buna ek olarak kolektif aktarımdaki önemleri bakımından anma törenlerinin ve bedene ait pratiklerin altını çizmektedir (Türkmenoğlu, 2016). Zira Connerton'a göre, kolektif bellekte iz bırakmış hatıraların aktarılması için her daim birebir ilişkiler şart değildir.

Mekân ve Hafıza İlişkisi

Mekân ve hafıza ilişkisine baktığımızda bu iki olgunun birbirlerini etkileyen unsurlar olduğunu fark ederiz. Mekân hafızayı hem olumlu hem de olumsuz anlamda etkileyebilirken tersi bir ilişkiden de söz edilmelidir zira hafıza da mekânı olumlu ya da olumsuz anlamda etkileyebilmektedir. Mekânın kullanıcıları olarak bireylerin hafızaları, ortak yaşama dair deneyimlerinden hareketle bireysel hafızalarını paylaşarak, aktararak kolektif belleği oluştururlar. Bir diğer mesele ise mekânın farklı hafızalar üretebilme potansiyeli ya da imkânıdır. Aynı mekâna dair bir topluluk hüznün, acı, kahır gibi olumsuzluklar hissederken bir başka topluluk cesaret, zafer, mutluluk gibi olumluluk içeren hissiyatlar ya da tabiri caiz ise hatıralar içerisinde olabilmektedir. Mekânın hâtıratları çoğullaştıran bir içeriği olabilir. Özellikle tarihi vakıalarda yaşanan hadisatın üzerinden fazlası ile zaman geçmesi sonrası hatırlanan olaylar aynı kalsalar dahi olaylara can veren hissiyatlarda değişiklik olabileceği ortaya çıkmaktadır. Çünkü insanın mekânla olan ilişkisinde deneyim kadar hafıza da asli bir belirleyendir (Yılmaz, 2019). Özellikle mekâna ait hafızanın şehir hafızası haline dönüşmüş şekli, kolektif hafıza içinde yaşama imkânı bulmasına ve şehrin bizatihi kimliğine ve aidiyet nokta-i nazarından anlaşılmasına neden olabilmektedir (Yılmaz, 2019).

Din temelli buluşmalarda bir araya gelenler arasında topluluğun üyelerinde din bir taraftan kolektif şuur haline gelirken diğer taraftan da fertlerin vicdanlarında teker teker olduğundan daha fazla bir etkiye neden olmaktadır. Dini düşünce bir araya gelenlerin büyüklüğü nispetinde tesirini artırır. Bu bir araya gelişlerin ana unsurları kutsal zaman ve kutsal mekân olgularıdır. Kutsal zaman kavramını içerisinde bulunduğumuz normal anlardan ayıran husus ise tersine döndürülebilirliği ve bulunduğu an itibarıyla de şu an imiş gibi bir algıya sahip kılabilirliği ve o anı tüm anları içine alan bir

başlangıç noktası olarak belirleyebilme imkânıdır (Hervieu-Léger, 2010). Paul Connerton bunu “süregelirliği anmak” yani özel bir olayın yeniden canlandırılması olarak nitelemektedir (aktaran Yel, 2006). Kutsal zaman bu özelliği sayesinde bir dinin müntesiplerince şimdi ve şu anda da deneyimlenebilir olmakta, ilk yaşandığı andaki kutsallığını şu ana da aktarabilmekte, böylelikle bir başkası üzerinden hatıralara bakarken kendiliği üzerinden de başkalarına ayna vazifesi görebilmektedir yani tanıklık üzerinden işleyen bir hatırlama/hafızalaştırma söz konusudur (Yıldız vd., 2018). Bu paylaşılabirliği ve aktarılabilirliği sayesinde kutsal ile olan ilişki düzeyi aynen kutsal zaman ile de gerçekleşmektedir (Hervieu-Léger, 2010). Kutsal mekân kendi hafızası içerisinde hafızanın mekânını da içermekle birlikte bu bağdaşıklık ve çoğulluk ile girift ilişki, yaşanan her olayın bir mekân bağlılığı ile birlikte mekândan bağımsız düşünülemezliğini/hatırlanamayışını zihnimize dayatır. Italo Calvino'nun *Görünmez Kentler* adlı eserinde de belirttiği üzere bir mekânı coğrafi anlamda kapladığı alandan ziyade içeriğinin geçmişle olan ilişki düzeyi anlamlı kılmaktadır zira kutsal mekânın anlattığı hikâyede size aktarıcı olan unsur, mekânın coğrafiliği değil işte bu geçmiş ile sizi iletişime sokan, anı-mekânların sizin hafızanızda yer tutan ve özdeşime zorlayan işlevidir (Kıyığı, 2018). Bu noktada hac içerisinde ibadet şeklinde ortaya konan performansların tamamı mezkûr şartları haizdir: Hacer'in oğluna su arayışına ithafen sa'y, İbrahim (as) ve oğlu İsmail'in (as) şeytanları taşlamasını temsilen Cemerat'ta şeytan taşlamak, Arafat'ta ecdadı evvelimiz olan Adem'e izafeten tövbe etmek ve vakfeye durmak vb.

Hatırlama eylemine baktığımızda sadece dini içerik ve biçim üzerinden yürümediğini de fark ederiz. Bahusus seküler dönem ile paralellik arz eden uluslaşma ve ulus devlet aşamasında vazedilen anma törenleri ve dini içeriklerinden arındırılan geleneksel bayramlar araçsal bir şekilde nasıl cereyan edileceği sıkı sıkıya belirlenmiş bir yapıya büründürülerek hatırlatıcı unsurlar olarak mutad şekilde tekrar edilirler (Türkmenoğlu, 2016). Böylesi bir yapı ile seküler törenler, sadece performe edildikleri an ve mekânlara has olmaktan çıkarak, toplumsal yaşantının içerisine sızarak topluluğu oluşturan fertlerin davranışlarına ve düşünme biçimlerine de sirayet ederler. Gruba ait her üyenin üzerinden grup kimliğinin inşası, ortak bir geçmişe referans vererek ve bu ortaklığın şu anda ve birlikte yeniden deneyimlenmesinden ibarettir. Kolektif kimliğin öğeleri olan gelenekler, semboller, ritüeller ve değerler kendilerine referans olarak kolektif belleği almışlardır. Hatırlama ediminin, ulus-devlet versiyonu olan ve daha çok seküler bir biçim haline gelmiş olan anmalar, bayramlar vb. üzerinden okunabildiği gibi bir toplumsal bellek üzerinden belirli bir ülkenin vatandaşlarına ait olmaktan öte umumileştiren ve bahusus dini referanslar üzerinde işleyen bir yönü de mevcuttur. Bu noktada iki mesele dikkate değerdir. Toplum denilen olgu devlet sınırlamalarına münhasır değildir. Özellikle 15 Temmuz sonrası Türkiye'de yaşamayan Türkiyeli göçmenlerin hissiyat düzeyleri ile Türkiye'de ikamet eden insanların benzerlikleri dikkat çekici düzeydedir. İkinci olarak da benzer kültürel/dini kodlara sahip insanların paylaştıkları toplumsal bellekler de benzerlik arz etmektedir: Nevruz kutlamaları ve her yıl hac ibadeti vesilesi ile müslümanların ortak tecrübe paylaşımları gibi

(Karaarslan , 2019). Hatırlama eylemi geçmişten günümüze bir zaman makinesi gibi işlev görmektedir. Bir yandan düşünceye etki etme gücüne sahip iken diğer yandan da eylemi etkileyebilen geçmişini hatırlama bunları yaparken anılar ile iş görmektedir. Bu anılar kimi zaman bireysel çoğu zaman ise kolektiftir (Yılmaz, 2019). Anılar geçmişte yaşananların kopyası değildir. Onlar daha ziyade o olayları deneyimleyenlerin (bu deneyimleme kimi zaman fiziki olarak kimi zaman da şu anda onu hatırlayanlar şeklinde olmaktadır) onları nasıl anlamlandırdıklarıdır. Zira olayların nasıl deneyimlediklerinden ziyade nasıl hatırlandığı daha önemli olabilmektedir (Schacter , 2010).

Toplumsal hafıza kavramı çift yönlü bir işleve sahiptir. Bir yandan geçmişini hatırlama tutma, hatırlama işlevi söz konusu iken diğer yanda birinci olarak hatırlanacak olgunun neliğini ve nasıllığını belirlerken ikinci olarak da neyin nasıl unutulacağını, gözardı edileceğini belirlemektedir. Maurice Halbwachs, geçmişin bizatihi aynen tekrarının yaşanmayıp onu yeniden inşa edildiğinden bahsederken bunu anlatmak istemektedir. Zira Halbwachs'a göre toplumlar yaşanmışlıklarını şu an içerisinde sanki yaşanmış gibi kılan unsur, hatıralarını içine yerleştirecekleri çerçevenin hatıraları yeniden inşa edebilme yetisine sahip olmasıdır (aktaran Yılmaz, 2019). Anthony Giddens belleğin geçmişini şimdiye, bu ana çağırmasından bahseder. Halbuki tam anlamıyla gerçekleşen hatırlama eyleminin mekanla birlikteliğidir yani hatırlama edimi mekânsallaştırılmaktadır (Assmann, 2015). Paul Connerton ise toplumların geçmişini üç bellek türü üzerinden yani, "kişisel bellek", "bilişsel bellek" ve "alışkanlık belleği" üzerinden hatırladığını iddia eder. Connerton'a (2014) göre yaşamış olduğumuz geçmişini, hatıralarımızı içeren sözcük ve imgeler aracılığıyla kendimize canlandırarak koruruz. Yani yinelenen anma törenleri ve sanatsal temsiller aracılığıyla geçmiş bellek destekleyici araçlar kazanarak bellek onarılmakta ve yeniden bugün içerisinde düzenlenerek sahnelenmektedir (Yılmaz, 2019). Böylelikle hafıza denilen olgu salt yaşadıklarını kaydetmekten öte an içerisinde gerçekleşen anlatı, görüntü ve çeşitli şekiller ile aktarılan bilgileri de toplayan bir depoya dönüşür (Yılmaz, 2019). Geçmişini hatırlayabilme yaşanan an olarak şimdiyi, bir başka açıdan değerlendirerek genişletme imkânı sağlar.

Özyürek'e (2012) göre, geçmiş ile ilişkimizi düzenleyen bir unsur olarak toplumsal bellek bir yandan yeni hatıralar inşa ederken bazı hatıraları ya tamamen silmekte, görmezden gelmekte ya da revize etmektedir. Bu özelliği itibarıyla süreç içerisinde bellek edilgen bir unsur olmaktan ziyade etkin bir faile dönüşmektedir. Anılar bellekte sadece depolanmamakta, aynı zamanda anlam kurucu işlevlere de sahip olgular olarak hizmet görmektedirler (Tuğal, 2012). Bellek ile kimlik arasında girift bir ilişki söz konusudur, birbirlerinden beslenmektedirler. Özyürek'e (2012) göre, geçmiş bir kavramsallaştırma olarak eski zamana ait olmakla birlikte şimdiki anın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillenebilme özelliğine de sahiptir. Bir yandan günümüzdeki ihtiyaçlar üzerinden şekillenirken bir yandan da bu ihtiyaçların içeriğini ve yönünü de belirleyebilmektedir. Bu noktada geçmiş hem meşrulaştırıcı hem de etkin bir rol oynayabilir. Hatırlama edimi ise bireysel temelli olacak şekilde beyinde gerçekleşmekle birlikte, işleyişinin nasıl şekillendiği ise toplumsal temellidir. Bu noktada hatırlanması mahcubiyete

sebepler olacak en mahrem alanların belirleyeni olarak toplumsallık, neyin hatırlanıp neyin unutulacağına karar verme hakkını saklı tutmaktadır (Özyürek, 2012).

Geçmiş ve gelecek kavramlarına sahip olmayan bir “hatırlama eylemi” bireysel hatırlama olgusunda da toplumsal bellek olgusunda da söz konusu değildir. Zira sosyal çevreden bağımsız bir hatırlama olamayacağından ötürü sosyal çevreyi var kılan geçmiş ve gelecek ile olan bağıntı yok sayılarak hatırlama eylemi incelenemez. Bu ise hatırlama fiilinin tarihi bir perspektif ile incelenmesini önlemektedir. Bahusus hatırlamanın sosyal nosyonuna ek olarak günümüzde neyi hatırlayacağımıza ve ona eşzamanlı olarak neyi de unutacağımıza (zaten her hatırlama eylemi içkin olarak bir unutmaya da zorunlu kılmaktadır) teknoloji yardımıyla hatta belirlenimi ile yapabilmekteyiz. Karaarslan’a (2019) aktardığına göre, Jan Assmann, yapay hafızanın günümüz toplumları için matbaadan ve hatta yazıdan bile daha etkili bir değişimi tetikleyen kültürel bir devrimi mümkün kıldığını belirtmektedir. Hatırlama nosyonu kadar unutmaya nosyonu da hafıza üzerinden faaliyet göstermektedir. Fiziki bir kusur ya da arıza dışında gerçekleşen her unutmaya eylemi hafızayı hatırlama kadar etkilemektedir. Zira neyin nasıl unutulacağı bizatihi bir hatırlamadır, en azından her unutuşun nasıllığı akılda tutulmalıdır ki gerçekten bir unutmaya yaşanmasın.

Geçmiş ne denli aslına uygun şekilde korunmaya çalışılırsa çalışılırsa hatırlanan şey yıllar içerisinde değişiklik gösterebilir. Zira değişim yavaşça hafızanın içerisine sokulup değişen toplumsal birliktelikler çerçevesinde hatırlanacak olan unsuru kendisi doğrultusunda değiştirir (Goody, 2017). Tüm bunlara rağmen hatırlama geçmiş ile kurulan bir bağ üzerinden kimliğini politik imgelemine göre, kültürel sürekliliğini gelenek ile oluşturabildiği nispette sağlayabilmektedir. Her bağlayıcılık içeren aidiyetin temeli tekrarlanabilmesinde gizlidir. Assmann’a (2015) göre böylelikle yaşanan olaylar sonsuzluğun dipsiz köşelerinde unutulmayarak ortak referansa ait bir kültürün unsurları halinde hatırlanabilir hadiselerle evrilirler. Tarih boyunca başta kutsal metinlerdeki aktarılan yaşantılar olmak üzere anlatılmaya değer tüm yaşanmışlıklar tekrarlanma suretiyle yeniden canlandırılmayı çalışılmıştır. Her canlandırma eylemi sayesinde yoruma dayalı bir tür güncelleştirme söz konusu olmaktadır. Hatırlamanın tarihsel serüvenine baktığımızda, anlatıdan yazıya geçişle birlikte tekrarlanmanın yerine canlandırmanın geldiğini fark ederiz. Jan Assmann (2015, s.24) bunu “ritüel bağdaşıklıkta metinsel bağdaşıklığa geçiş” olarak nitelemektedir. Assmann’a (2015) göre bu geçişle birlikte toplumsal ilişkilerde bağlayıcılığı olan ayinin yani taklit ederek saklama yerine yorumlayıcı okumanın yapıldığı yeni bir yapı ile karşı karşıyayızdır.

Bilinç ve Bellek

Bilinç ve bellek kavramı daha çok fizyolojik ve psikolojik açıdan incelenmeye çalışılmıştır. Halbuki bu kavramların tam anlamıyla neye işaret ettiğini anlamının yolu bireyin içerisinde yer aldığı toplumsal ilişkilerde gizlidir. Kültürel bellek kavramı ile insani hatırlamanın toplumsal boyutu vurgulanmak istenmektedir. Assmann’a (2015) göre, toplulukların nasıl hatırladıkları ve bunu

yaparken de nasıl algıladıklarının cevabı niteliğindeki unsur “kültürel bellek” kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazının insani dünyaya girişi ile birlikte hatırlamaya dair ilk defa birebir ilişkilerin ötesinde bağımsızlaşabilen ve karmaşılaşabilmenin önünü açan imkânlar belirlemiştir. Etki alanı değişmekle birlikte geleneğe ve iletişime dair olan anlamının sınırlarını bireysel belleğinki ile eşzamanlı olarak zorlayacak bir bellek çeşidinin oluşmasının imkânı doğacaktı (Assmann, 2015). Yazı dış belleği mümkün kılmakla kalmamış onu ait olduğu toplumsal ilişkilere mahkumiyetten kurtararak o devre ve ilişkilere ait bilgilerin doğal ve insani sınırlandırmalarının aşılmasını mümkün kılmıştır. Assmann’a (2015) göre, toplumsal ilişki madalyonunun bir yüzünde hatırlama, canlı tutma, yeniden inşa etme dururken diğer yüzünde ise görmezden gelme, unutturma, yok sayma, sansür, tahrif etme yer almaktadır.

İkinci Dünya Savaşı esnasında “Çalışma Kampı” olarak isimlendirilen ama işlevi anlamında bir soykırım mekânı olarak kullanılmış olan “Auschwitz” ziyareti sırasında kendisi ile birlikte aynı mekânı gezmekte olan İsraili ortaokul-lise talebelerinin deneyimlerinin kendisinin deneyimlerinden ne denli farklı olduğunu dile getiren Faruk Karaarslan, kendisinin mekana dair deneyimin bir turistken ancak kurduğu empati ile farklılaşabileceğini belirtirken, İsraili öğrencilerin mekânı gezmediklerini adeta o mekânda yaşamış olanları, o andaki acıları ile eşzamanlı olarak deneyimlediklerini dile getirir. Karaarslan’a göre (2019, s.7-8), “her birisi turistten çok oranın yerlisi hatta ellerinden alınmış evlerine yıllar sonra dönmüşçesine hüznü, hırslı ve bir o kadar da özlem dolu”dur. Karaarslan bir devlet politikası olarak Auschwitz vb. mekânların ziyaret ettirilmesi yolu ile Yahudi geçmişinin ve tüm yaşananların yeni nesillere aktarıldığı sonucuna varır. Yaşananların aslının ne olduğuna dair olan sorudan bağımsız bir şekilde bir mekânda olup bitenlerin aslına ne denli uygun şekilde hatırlanabileceği sorusu gündemde tutularak, unutmanın bir halk için sakıncalarını Auschwitz gibi örnekler üzerinden okumak oldukça verimli olacaktır. Assmann’a (2015) göre, Yahudiler, “koru ve hatırla” inancı çerçevesinde, bir araya gelerek ortaya çıkan ilk halk topluluğu oldular ve yüzyıllar boyu varlıklarını bu emir tahtında muhafaza etme gayreti içerisinde oldular. Zira kendini seçilmiş olarak gören bir zihin yapısı doğal olarak diğer insan topluluklarından kendisini ayırarak, arada bir ast-üst ilişkisi tesis etme gayreti içerisine girer. Hatırlama edimi seçilmiş olma olgusu ile eşzamanlı olarak ortada durarak unutturulmaması gereken unsurların başına yazılır.

Jan Assmann’a (2015) göre geçmiş yaşandığı anda orada kalan bir durum değil yeniden kendisi ile ilişki içinde olunarak ortaya çıkan bir olguya tekabül etmektedir. Assmann’ın buradaki ilişki içerisinde bulunulması gerekenden kastı, geçmişin hatırlama eylemi içerisinde yeniden kurulmasıdır. Assmann’a (2015) göre, hayatın akışkanlığı içerisinde yaşam sürerken düne ait olanın sonsuzluğun derin dehlizlerinde kaybolmasının önüne onu bugün içerisinde hatırlayıp yeniden inşa ederek geçilebilir. Geçmişin bugün içerisinde yeniden inşasının önündeki engellerden biri olarak onun bazı kısımlarının yok sayılarak törpülenmesi adeta günün şartlarına ayak uyduramayacak kısımlarının atılması gerekmektedir. Ancak bu süreçlerin sonunda geçmiş bir imgelem olarak “geçmiş” şeklinde

bilincimize yerleşebilmektedir. Geçmişe olan ihtiyaç, onun her yeni başlangıca bir köken teşkil etmesi şeklinde yeniden kendini ortaya koyar. Geçmiş böylelikle yeniden kurulurken bir yandan da geleceğin varacağı, varılması istenilen bir hedef olarak yeniden keşfedilmesi beklenmektedir. Tüm rönesanslar, reformlar ve restorasyonlar olası bir geleceğin mimarı olarak keşfedilmeyi beklemektedirler. Zira geleceğe kuvvet vermeyen bir geçmişe kimsenin ihtiyacı bulunmamaktadır. Böylelikle ortaya çıkacak olan tüm yenilikler, toplum içerisindeki yeniliğe yönelik kaygı, korku ve endişelerden uzaklaşarak köklerini geçmiş içlerinde buldukları emin alanların vaatleri altında meşruiyet kazanarak güven ve otorite sahibi olurlar (Assmann, 2015). Toplumun karşılaştığı yeni fikirler kendilerini mesnetsiz, şeceressiz ve geçmişsiz olarak sunmazlar. Onlar başka grupların geçmişi farklı yorumlamasından ibarettirler. Zira bir gelenek ancak ve ancak başka bir gelenek ile ve geçmiş ise sadece başka bir geçmiş tahayyülü ile yerinden edilebilir. Tarih ile bellek birbirlerinin yerine kullanabilecek kavramlar değildir. Maurice Halbwachs'a göre (2017) toplumsal belleğin zıddına olarak tarih farklılık ve düzensizlikleri yakalamaya çabalar. Bellek ise benzerlik ve düzenliliği hedeflemektedir. Tarih, geçmişin yaşanmadığı, hatırlanamadığı anlarda bir ihtiyaç olarak kendini ortaya koyar. Sosyal bellek ortadan kaybolmak suretiyle gelenek sahnedeki çekildiğinde tarih yazımı bir kahraman olarak sahnede yerini alır. Ernst Nolte'ye göre, geçmiş üstesinden gelinemeyen ve pesimizi bırakmayan bir vicdan azabı gibidir (aktaran Assmann, 2015, s.50-3). Maurice Halbwachs din olgusunun, semavi ya da beşerî fark etmeksizin toplumsal belleğin en görünür tarafı olduğuna dikkat çekmekte ve onu bir kurumsallaşmış hatırlama edimi olduğu dile getirmektedir (Halbwachs, 2016).

Jan Assmann'ın Halbwachs okumasında, hafızanın bireye ait olmakla birlikte belirlenimin toplumsallığından bahsedilmektedir. Assmann, Halbwachs'ın bireysel belleğin oluşumunda ve korunmasında sosyal çerçeveyi önceleyerek, mutlak bir yalnızlık içerisindeki bir bireye ait bir belleğin olamayacağını vurgulamak istediğini söylemektedir:

Maurice Halbwachs, bireysel bir belleğin oluşması ve korunması için şart olan sosyal çerçeveyi koyar. Halbwachs burada, aslında hiçbir yerde bu açıklıkta formüle etmese de, mutlak bir yalnızlık içinde büyüyen bir bireyin belleği olmaz, demektedir. Bellek insanın sosyalizasyon sürecinde oluşur. Bellek her zaman bir bireye "ait"tir, ama bu bellek toplumsal olarak belirlenir. Toplumlar "ait" bir bellek yoktur, ama toplumlular üyelerinin belligini belirler. Her şeyden önce başkaları tarafından sosyal açıdan belirlenmiş anlamalı algılarız. Çünkü "farkındalık olmadan hatırlamak mümkün değildir (Assmann, 2015, s.44).

Bellek bir insan ya da bir topluluk içerisinde hatırlanmak istenilen geçmişin bağlantı kurulabildiği kısımlarının hatırlamak ve bunların dışındaki unsurları da göz ardı ederek unutmak üzere işlev göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere hem hatırlamak hem de unutmak birer sosyal olgudurlar (Assmann, 2015). Anılardan ziyade algıların bireye aidiyeti söz konusudur. Zira algıların merkezinde bedeni deneyimler bulunmaktayken anıların merkezinde ise aidiyet içerisinde olduğumuz gruplar bulunmaktadır (Assmann, 2015).

Hatırlama edimine dair Jan Assmann'ın üç aşamalı bir işleyiş sistemi bulunmaktadır. Assmann bu süreci kısaca "hatırlama figürleri" olarak adlandırmaktadır. Assmann'a göre hatırlama figürlerinin birinci aşamasını oluşturan, "zaman ve mekâna bağlılık" aşamasında hatırlama figürleri belirli bir mekân üzerinden tecessüm ettirilerek kendisine has bir zamanda güncelleştirilmek istenmektedir. Bu çerçevede bir araya gelişlerin neticesinde kutsal mekânlar sembolik olarak yeniden üretilerek yaşatılmak istenmektedir. Assmann'ın teorisinde ikinci aşamaya tekabül eden, "guruba bağlılık" ile de toplumsal belleğin onu taşıyanlar üzerinden aktarılabilirliği ve gelişigüzel bir şekilde nakledilemeyeceği vurgulanmaktadır. Aktarım sürecine dâhil olanlar böylelikle bir yandan guruba aidiyetlerini belli ederken diğer yandan somut bir kimlik elde etmektedirler. Bu işleyiş, guruba ait bireylerin bir değişimin farkına vararak yeni bir grup arayışı ile yer değiştirmelerine kadar devam eder. Fakat her grup özünde bekasını arzuladığından olabildiğince değişimleri görmezden gelmeye ve içerisinde olduğu zamanı ibka etmeye, anı sonsuzlaştırmağa donuk bir algı içerisinde olmaya çabalamaktadır. Jan Assmann'ın teorisinin üçüncü ve son aşamasında ise, "tarihin yeniden kurulması/kurgulanması" (Assmann, 2015, s.47) ile karşılaşmaktayız. Bellek denilen olgunun geçmişi nasıl yaşandı ise o şekilde aslına uygun olarak korumasının imkân dışılığından bahisle gurubun kendisini ait hissettiği dönemin ruhuna uygun bir biçimde yeniden bir inşaya işaret etmektedir. Assmann bu teorisine uygun olarak da Hristiyan topografyasını örnek vermektedir. Bu topografyada zikredilen tüm kutsal kentlerde Hz. İsa'nın başından geçen yargılanma ve çarmıha gerilme gibi hadisat kendi gözleri ve şahsi tanıklıkları doğrultusunda olmaktan ziyade inanç üzerine inşa edilen fikirlerden oluşturulmuşlardır (Assmann, 2015). Hatırlama figürleri hatırlamayı amaç edinecek biçimde bayram gibi etkinliklerde dini anlam içerecek şekilde ortaya konmaktadır. Bu tarz birliktelikte asıl amaç kutlama yoluyla kökene dair geçmişin yeniden canlandırılmasından ibarettir. Canlandırılma yoluyla geçmişle bağ kurularak guruba dair kimlik temellendirilmiş olur. Bu temellendirme ile grup bir yandan tarihini derhatır ederken bir yandan kökensele anlamda hatırlama figürleri sayesinde belleğini canlı tutarak aidiyet noktasındaki kimliğinden emin olur (Assmann, 2015). Bu tarz bir kimlik edinme gündelik yaşam içerisinde töresellik ile yoğurulmuş bir şekilde yeniden yeniye tekrarlanarak pekiştirilmektedir.

Bellek Çalışmaları

Toplumsal bellek çalışmalarına ev sahipliği yapan sözlü tarih araştırmalarında, yazılı kültüre sahip olan topluluklarda dahi 80 yıllık bir geçmişten öteye geçilemediği dikkat çekicidir. Bu tarihten daha uzun bir aralıkla alakalı bir hadise incelemeye tabi tutulduğunda karşımıza alternatif okumaları mümkün kılmayan tek gerçeklikli resmi tarih çıkmaktadır. Sınır olarak ortaya çıkan 80 yılın yarısında ise iletişimsel belleğin eşiği durmaktadır. Toplumsal bellek bir yandan şecereyi göz önünde tutarak kökensele hatırlamayı diğer yandan şahsın yakın geçmiş olarak nitelendirebileceğimiz özel ve öznel deneyimlerini, biyografik hatırlama ile çalışmaktadır. Kültürel bellek söz konusu olduğunda gerçekte neyin olduğundan ziyade hatırlananın ne olduğu öne çıkmaktadır. Tarih süreklilik sağlayarak

düzenleyici ve biçim verici bir güç olarak gerçeklik kazanmaya hatırlama yoluyla efsaneye dönüştüğünde başlar (Assmann, 2015).

İletişimsel bellek topluluk içerisinde ikinci bir etkiye ihtiyaç olmaksızın kendiliğinden yayılma seyri göstermesine karşılık kültürel bellek takip edilmesi ve uygulama açısından oldukça spesifik belirginleşmiş içerikli talimatlar aracılığı ile yayılım göstermektedir. Ritüeller ve bayramlar yazısız/sözlü kültürlerde düzenli tekrarları ile kimliği koruyan bilginin iletilmesi, korunması ve yeniden üretilmesi işlevini üstlenerek kültürel belleğin ilk örgütlenme biçimleri olmuşlardır. Antik Yunan'da bayrama ve sanatçıya günlük yaşamı içkin olan koşuşturmaca içerisinde unutilan, gözardı edilen normları hatırlatıcı, unutilan düzeni geri getirici işlevleri olan unsurlar olarak bakılmaktaydı. Hatırlamayı mümkün kılan her bellek tekniği bunu muhakkak mekân üzerinden yapmak ister. Mekânı olmayan bir hatırlama tekniği mümkün değildir (Assmann, 2015).

Bellek çalışmaları bireyin ve topluluğun hatırlamaya ve unutmaya dair süreçlerinin nasıllığını incelenmektedirler. Bellek çalışmalarının odak noktası bireysel olan ile toplumsal olanın kesişme noktalarıdır (Neyzi , 2011). Nesiller boyunca kalıtım yolu ile irsiyet denilen olgu gerçekleştiği gibi kültür de aynı sürece benzer yollar ile değişiklik gösterse de benzerliklerini devam ettirerek hayatta kalabilmektedir. Geçmiş denilen yaşanmışlıklar hatırlama yoluyla geleceğe dönüştürülür. Yani bir belleğe dönüşerek gelenek halini almaktadır. Batı düşünce geleneği “hatırlama” olgusunu merkeze koyarak, bireysel bellek, toplumsal bellek ve kültürel bellek olmak üzere üç farklı bellek yaklaşımı geliştirmiştir. Bireysel bellek ile toplumsal bellek tarihi serüvenlerinde birbirlerine karşıt konumlar arz ederek biri diğerini yok sayan varsayımlar üzerinde inşa edilmişlerdir. Kültürel bellek ise daha yakın zamanlarda bireysel bellek ile toplumsal belleklerin yetersiz kaldığı alanlara cevap vermek amacıyla ortaya çıkan bir yaklaşımdır. Bireysel bellek ve toplumsal belleklerin açıklamalarının cevapsız kaldığı alanların en başında ve kültürel belleğin temerküz ettiği alanı ise “gelenek” oluşturmaktadır. Gelenek nokta-i nazarından bakıldığında etki düzeyi hem bireysellik hem de kolektifliğe nazaran oldukça uzun solukludur. Hem bireysellik açısından hem de kolektifliğin ortaya koyduğu bellek çeşitleri bireyi ve gurubun ömrünü aşamayacak derecede kısadır. Gelenek söz konusu olduğunda ise kimin hatırladığı geri plana düşerek neyin derhatır edildiği öne çıkmaktadır (İlhan, 2018). Kültürel bellek hatırlanan şeyin neliğine dair soruların cevabını verme iddiası taşımaktadır.

Hatırlama eylemi zihinde gerçekleşmekle birlikte sadece zihinle kayıtlanamayacak derecede kapsamlı ilişkilerin ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bir yanda insanın hem bireysel varlığını hem de topluluk içerisindeki varlığını mümkün kılarken diğer yandan da bu varoluşunun bir anlama içkinliği ile gelecek nesillere aktarımını mümkün kılan geleneği de oluşturmaktadır. Hatırlama edimi, insanın hem bireysel açıdan biyolojik hayatının devamı hem de nev-i itibariyle kültürel açıdan dünya üzerindeki varlığını ve varoluşunu sürdürebilmesi için hayati bir olgudur. Hatırlamaya dair bireyi merkeze alan açıklama, egosantriktir. Hatırlamaya dair süreçler her ne kadar bireyin çevresi ile ilgili

olsa da bireysel yaklaşım, hatırlamanın içeriğini yani hatırayı bireyin zihni faaliyetlerinin bir ürünü olarak görür ve bu sadece hatırlama ediminde bulunan bireye özgüdür ve bireyin geçmişi ile ilgilidir. Toplumsal yaklaşım hatırlamanın bir topluluk içerisinde mümkün olduğunu zira hatırlanacak tüm olay ve olguların toplumsal faaliyetlerin sonucu ortaya çıktığını iddia etmekle birlikte, toplumsal ilişkilerden uzaklaşmış bireyin hatırlama yetisini de kaybettiğini savlamaktadır (İlhan, 2018).

Bir kavram olarak “zaman” Maurice Halbwachs’a kadar mekândan azade kılınarak bireyin zihni faaliyetlerine hapsedilmiştir. Halbuki bir varlık olarak zamanın idraki ancak mekân içerisinde varlık alanı bulabilen bir kolektivite ile mümkündür. Halbwachs, Durkheim’in gelenek ve dayanışma düşüncesinde temellenen kolektivite bilincinden yola çıkarak, grupların kendilerini var ettikleri zaman ve mekânın birleşimi olarak kolektif bellek teorisini bir mekânda gerçekleşen tanıklıklara dayandırmaktadır. Kolektif bellek ile bireysel belleğin temeldeki en önemli ayrımları “zaman” kavramına dair yaklaşımlarıdır. Maurice Halbwachs şahsi olarak yaşanan olayların yaşandıkları yalnızlıkta kalmayarak hatıralar yoluyla kolektif bellekte yer aldıklarını dile getirmektedir. Ona göre kolektif belleğin sınırını mekândan ziyade zaman çizmektedir. Zira kolektif belleğin sınırlarının dışındaki olay ve şahıslar tarih ilminin ihtisas alanına girmektedir. Kültürel yaklaşım olarak ifade edilen bellek türünde bireyin varoluşu ile çevresiyle olan ilişkisinin doğası içerisinde geçmiş-gelecek ve şimdi ilişkisi öncelenmektedir. Tarihi yaklaşım olarak da değerlendirilebilecek bu usulde hatırlama kavramı hayatiyet arz etmektedir (İlhan, 2018).

Paul Connerton Halbwachs’ın kolektif bellek kavramını yetersiz bularak onun kuramının toplumsal bellek açıklamasındaki kültürel belleğin aktarma işlevinin uygulayabilecek bir özelliğinin olmayışından ve kavrama veya iletişime dayalı bir aracının olmayışından dolayı eleştirmektedir. Connerton’a iletişimselliği mümkün kılan bedeni alışkanlıkların şekillendirdiği alışkanlık belleği aynen anma törenlerinde yaşanan benzer bir tören havası içerisinde bir yinleme ve canlandırma metotları ile kültürel belleğin iletişime dayalı bir aygıtı olmaktadır (İlhan, 2018). Bireyin dışında ve onu da belirleyecek derecede onun üstünde toplumsal bir bellekten söz edebilmemiz için gündelik hayat içerisinde edinilen pratiklerden elde edilen bedene ait deneyimlerden çıkarsanan bilginin törensel sergilemeler eşliğinde yinelenmeye ve geçmişten getirilen bilgiler eşliğinde canlandırma yolu ile onu bugünkü deneyimle birleştirmeye ihtiyaç vardır (İlhan, 2018). Kültürel bellek olarak ifade edilen hatırlama pratiği bir yandan bedenle ilişki halindeki alışkanlık belleği aracılığıyla diğer yandan da alışkanlık belleğinin temelini oluşturan “törensel/ritüelistik” pratikler aracılığıyla nesli atıya aktarılır. Bu aktarımın kendisi toplumların hatırlama yetisini oluşturmaktadır. Connerton hatırlama eylemini kişisel bellek, bilişsel bellek ve alışkanlık belleği olmak üzere üç kısımda incelemektedir. Paul Connerton’un toplumların nasıl hatırladığı sorusuna cevap olarak, törensel olana bakılması gerekliliğinden hareket ederek “alışkanlık belleği” kavramını üretmiştir. Assmann ise “iletişimsel bellek” terimini, kendi kuramındaki “kültürel bellek” kavramı ile Halbwachs’ın “kolektif bellek” kavramı arasındaki farkı ortaya koymak adına geliştirmiştir (İlhan, 2018). Zira Jan Assmann’a göre

Halbwachs'ın kolektif bellek kavramının içeriğinde geleneklerin nesiller boyu intikalini açıklamaya yeterli görmediğinden kültürel belleğin yerine ve daha kapsamlı bir şekilde bu aktarımı açıkladığını düşündüğü “iletişimsel bellek” kavramını kullanmaktadır. Assmann hatırlama biçimleri ile “modimemorandi” olarak ifade ettiği hatırlama tarzları arasında bir ayrıma gider. Kültürel belleği kişisel bellekten ve kolektif bellekten ayrı bir olgu olarak inceleyen Assmann'a göre kültürel bellek bir kurum olarak değerlendirilmelidir. Zira Assmann açısından “kültürel bellek” olarak ifade bulan olgu, grup içi iletişimsel belleğin kopması söz konusu olsa bile nesiller boyu geçmişi canlandırma yolu ile onu koruyacak kurumsal yapıdır. Assmann insan belleğinin zaman ve kimlikle ilgili olduğunu savlamaktadır. İlhan'ın (2018) Assmann okumasına göre, her hafızanın kendisini var ettiği alan değişiklik gösterebilmektedir: Söz konusu bireysel bellek olduğunu onu var eden insanın bilinç düzeyinin dışına çıkamazken, iletişimsel belleğe sıra geldiğinde genel hatları itibarıyla yüz seneyi aşmayan bir etki alanından söz etmek mümkün olabilmektedir. Kültürel belleğin ise etki alanı binlerce yılı bulabilmektedir. Assmann'da bir aradalığın neticesinde ortaya çıkabilen iletişimsel bellek kavramı Halbwachs'ta bir aradaki insanların tanıklıklarına dayanan kolektif bellek olgusuna denk gelmektedir. Kültürel bellek Assmann'a göre iletişimsel belleğe göre son derece biçimlendirilmiş ve töreselliği ile ayrılmaktadır. İletişimsel belleğin aksine kültürel bellek şamanlar, din adamları, öğretmenler, ozanlar filozofla vb. gibi özel taşıyıcılar olmaksızın kendiliğinden yayılma göstermezler (İlhan, 2018).

Mekân Deneyimi

Mekân deneyiminin kendisi sözlü kültürden kalan bir miras olarak değerlendirilebilir. Sözlü kültürün ritüelistik törenlerinin ayrılmaz bir parçası olan mekân, günümüzde de mekâna dair kutsallık izafesinin en önemli nedenlerindedir. Zira sözlü kültürler açısından mekân kutsallık atfedilmesinin önünü açan yegâne unsur mekânda sergilenen/performe edilen törenlerdir (İlhan, 2018). Jack Goody'e (2017) göre ise insan toplulukları nesiller boyu kültürel miraslarını nesiller boyunca sözcükler aracılığıyla yani sözlü kültür yoluyla aktarmışlardır. Gaston Bachelard mekânsız bir hatırlamanın imkân dâhilinde olmadığını söyleyerek aslında hatırlama ile mekân ilişkisinin hayatiyetini de dile getirmiştir. Bachelard'ta (2017) mekândan kasıt, insanın kendilik dışı ilk deneyimi yaşadığı yer olarak “ev”e tekabüle etmektedir. Bachelard (2017), “ev” kavramının özsel anlamını genişleterek içerisinde ikamet edilen her mekâna şamil olduğunu iddia etmektedir.

Toplumsal bellek, sosyal bilim dünyasında ve gündelik yaşam içerisinde sık kullanılan bir kavram olmasına rağmen bu kavramla tam olarak neyin kastedildiğine ya da bu kavramı kullananlarca neyin anlatılmaya çalışıldığına dair bilgimiz oldukça sınırlıdır. Ortada toplumsal bellek hakkında kabul görmüş bir tanım yoktur ve hatta tanımların çokluğu nedeniyle bir bellek endüstrisinden söz etmek mümkündür (Wertch, 2015). Tüm farklılıklarına rağmen toplumsal bellek kuramlarının yegâne ortak noktası, hatırlama ediminin bireyi aşan toplumsal bir yanının olduğudur. Hatırlamanın süreci incelendiğinde bir kolektif bellekten ziyade kolektif hatırlamadan bahsetmek daha uygun gibi

durmaktadır (Wertch, 2015). Yaşadığımız ana dair deneyimdeki olası ihtimaller içerisinde geçmişten çıkardığımız dersler neticesinde çoğunlukla en tanıdık geleni seçerek tercihte bulunuruz. Paul Connerton (2014) “Toplumlar Nasıl Anımsar?” adlı eserinde, gün içerisinde şimdi olarak ifade edebileceğimiz zaman dilimindeki deneyimize geçmişte yaşadıklarımızdan edindiğimiz bilgiler aracılığıyla yön verdiğimizden bahsetmektedir. Halbuki geçmişten çıkarsanan bilgilerin aynılıklarından ziyade bir çokluktan bahsetmek daha doğrudur. Bu noktada şimdiyi geçmişten elde ettiğimiz bilgilerin hangisini tercih ettiğimize bağlı olarak yaşayacağımız sonucu çıkmaktadır.

Connerton’a (2014) göre, hatırlamanın ve dolayısı ile hatıraların düzen kurucu ya da düzenin devamını sağlayıcı etkisi, dünyanın neresinde olursa olsun bir topluluğa aidiyetin ilk şartıdır. Connerton, o topluluğun ortak bir geçmişin neticesinde birliktelik içerisinde olduğunu yani topluluk olarak ifade edilebilmesi için ortak bir hafızaya sahip olmalarının gerekliliğini vurgulamıştır. Halbwachs’ın hatırlama (*remember*), hatıra (*remembrance*) ile aidiyet (*member*) arasındaki ilişkiye dair yaptığı vurgu bu noktada gayet manidardır. Halbwachs’a göre tarihsel bellek, şahısların yaşanan olaylara birinci derecede tanık olmalarını gerekli görmez. Tarihsel bellek açısından bireyi bağlayan özellik ortak geçmişe yapılan vurguda gizlidir. Bu şekilde gruba aidiyet hisseden üyeler, tarihsel belleğin tevarüs etmiş olduğu geçmişi hatırlama yolu ile kuşaktan kuşağa aktarırlar (*member-remember-remembrance*) (aktaran Türkmenoğlu, 2016).

Toplumsal belleğe ya da toplumsal belleğin özünü oluşturan ortak geçmişe en az ihtiyaç duyulan zamanların devrim zamanları olduğu düşünebilir. Zira bu anlarda mevcut sistem/düzen değiştirilerek yeni bir düzen/sistem kurmak arzulanmaktadır. Halbuki yeni düzenin mesnetsizliği ve toplumun bir aradalığına yönelik en hayati tehdit olarak görülen her bir yeni başlangıçta olduğu gibi onun içeriğine dair dönüp dünden bir hatırlama imkânı bulunarak bu tehlike giderilmeye çalışılır (Connerton, 2014). Bugüne dair yaşanan herhangi bir deneyimi hem birey hem de topluluk açısından vahşet ve ürkütücülüğünü ünsiyete kalbeden yegâne unsur geçmişten keşfedebileceğimiz yaşanmışlıklar üzerinden bir bağ kurarak onu daha az korkulan bir olguya dönüştürmektir (Connerton, 2014). Hatırlama eylemi toplumsal biçimi ile anma törenleri ve bu törenlerde sergilenen bedensel pratiklerde gerçekleşir. Sözlü tarihçilerin görüşme yaptıkları kişilerde fark ettikleri en önemli ortaklaşa unsurların başında görüşmecilerin kendi hayat hikâyelerini lineer olmaktan ziyade bir döngüler bütünü olarak değerlendirmeleri ve bunu aktardıkları hikâyelerinde fazlasıyla vurgulamaları olsa gerektir. Connerton’a (2014) göre bu görüşmecinin hayatını bir özgeçmiş olarak değil de döngüler dizisi halinde değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Geçmiş ve kendimizi aidiyet yoluyla içerisinde bulduğumuz toplumsal yapılar, o denli günümüzü ve içerisindeki bizleri etkilemektedir ki, gündelik sıradan deneyimlerimizi dahi ait olduğumuz topluluğun değerlerine atıf yapmaksızın anlamlandıramamaktayız (Connerton, 2014). Her

bir anlatının içerisinde çoğunlukla birbirini destekler nitelikte ve anlatan kişinin kimliğini hangi toplumsal birliktelikten edindiğini ve bu grupların hikâyelerini de içeren ipuçları bulunmaktadır.

Semavi dinlerde kendisini gözlemlediğimiz kurucu olayların hikâyesinin dini törenler/ibadetler vasıtasıyla yeniden deneyimlenmesi, hatırlanması toplumsal bellek kavramına dair fazlasıyla zikredilen örneklerdendir. Connerton'a (2014) göre, Musevilikte bir toplum olarak Yahudilerin başından gecenler ve Yahudi olduklarından dolayı kendilerine reva görülen zulümleri hatırd tutacak şekilde yeniden canlandırmalar yapılarak ve özellikle yeni nesillerden yani çocuk ve gençlerden bu temsile dair rol verilerek aidiyetin altı çizilmektedir. Hristiyanlıkta ise olay vahyin tarihsel bir biçimine bürünmektedir. Tanrı'nın insanlık serüvenine fiziki bir dahli olduğundan ötürü bitamamiha Hristiyanlık bu katılımın anısını kutlamaktadır denilebilir (Connerton, 2014). İslamiyet'te ise hac özelinde olacak şekilde, tarihi bir yaşanmışlık olarak çağlar öncesinde yaşanmasına rağmen her yıl deneyimleme yoluyla ve bu deneyimlerin hâtratlar üzerinde aktarılması suretiyle bir hafıza oluşturduğu iddia edilebilir. Paul Connerton'un (2014) da belirttiği üzere, yazılı olmayan pratikler gelenek içerisinde bedene dair deneyimler suretiyle hafıza olgusuna aktarılabilir. Yazının erişemeyeceği zamanlarda İbrahim'in başından geçenler her sene hac vesilesi her bir hacı için performe edilen deneyimlere dönüşerek kolektif bir hafıza şeklini almaktadır. Halbuki modernite ile tüm bu geleneğe dair hatırlama edimine karşı başka türlü bir hatırlama eylemi olarak "unutma" salık verilmektedir: Modernite ile birlikte öncesizliğin ve sonrasızlığın ışığında bir sonsuz şimdiye mahkûm ederek, anın hazzı içerisinde bir geçmişe ait hafızasızlaştırma ve dolayısıyla da geleceğe dair ne olsa fark etmez anlayışı ile karşı karşıya kalınmışlık söz konusu gibidir (Connerton, 2014).

Paul Connerton (2014) dini törenlerdeki dilin katılımcılar tarafından anlaşılması gerekliliğinden ziyade bu törenlerdeki kullanılan dilin maharet içerecek şekilde icra edilmesinin daha etkili olduğunu dile getirmektedir. Aynı şekilde Said Nursi (2002) de "Cuma Hutbesi"nin Arapça dışında bir dille irat edilmemesine dair savında, "idrak seviyesi en düşük olan insan dahi hutbenin dilinin içeriğini ya da hatırlattıklarından dolayı dinin yasakları ve emirleri olduğunu bilmektedir" şeklinde delil getirir. Her iki düşünürün kutsal dilin içeriğinden ziyade anımsattıklarına dair yaptıkları vurgu şayan-ı dikkattir. Zira anımsama yolu ile toplumsallığın neticesi yani kolektif hafıza ile ortaya konanlar, içeriğin anlaşılmasını mümkün kılan bireysel düşünmeye üstün gelmektedir.

Paul Ricoeur (2012, s.21), *Hafıza, Tarih ve Unutuş* adlı eserinde, hafıza ve hatırlama üzerindeki en başat soruları, "Neyin anısı vardır? Hafıza kimindir?" şeklinde ortaya koymaktadır. Hatırlama ve hafıza kavramlarının tarihi serüvenlerinin peşine düşmek öğreticidir. Bu tarihi serüvenin güzergâhının başlangıç noktası olarak "ne" sorusuna denk gelen yani anıdan hareketle yol üzerinde "nasıl" da yani anımsayışa uğrayıp soluklandıktan sonra en nihai olarak da "kim" e yani hafızaya varmak üzere uzun ve yorucu bir yolculuktur (Ricoeur, 2012). Geçmişe, yaşanılanlara dair anı sadece imgeleşme imkânına sahip ise geri gelebilmektedir. Anı ve imge fenomenolojilerinin kesiştiği nokta olarak

anların imgelere dönüşme süreçleri karşımıza çıkmaktadır. An, bir yandan zihni anlamda imgeye dönüşürken bir yandan da hatırlama ve hayal arasındaki çizgiyi silikleştirmektedir. Hafıza bu noktada hakikat ile olan ilişkisi bağlamında ortaya çıkabilecek olan olası karışıklıkları düzeltmek adına oldukça fazla çaba sarf etmek zorunda kalacaktır (Ricoeur, 2012,). Ricoeur aynı eserinde (2012), Bachelard'a atıf yaparak çocukluğa dair hatırlanan ne var ise tümünün toplumsallığa mal edilecek olan ev ve onun müştemilatı vb. mekânlarda geçtiğini ve o mekânları çocukla paylaşanlar aracılığıyla çocuğa anı suretinde aktarıldığını dile getirir. Ricoeur daha da ileri giderek ilk sahibi olarak sadece kendimizin deneyimlediği ve bu deneyimin neticesi oluşan hissiyatın kendimize has olduğu düşüncesinin zandan öteye geçmeyen yanlış bir saptama olduğunu iddia etmektedir. Zira Ricoeur'a (2012) göre zihni anlamda bizde oluşan düşünceleri ya da hislerin kendilerine ait bir özgünlüklerinden ziyade ortada kendi dışımızdaki bir dünyanın bizde uyandırdıkları söz konusudur.

Kolektif bellek kimi zaman sosyal bellek, kültürel bellek, tarihsel bellek kavramları ile karıştırılan ya da onların yerine kullanılan bir eş kavram olarak düşünülse de aslında bir iç içe geçmişlikten bahsetmek daha yerinde bir değerlendirme olacaktır. Zira Yıldırım'a (2018) göre kolektif bellek kavramı ile aslında, bireyselliği aşan ama taşıyıcılığını bireysel belleğin yaptığı bir üst belirlenime işaret edilmektedir. Yazı öncesi ve yazının günümüz yoğunluğunda kullanılmadığı toplumlarda birey üstü ve bireyi de kapsayacak derecede etkili bir harici bilgi depolama ya da hafıza imkânına işaret eden "bellek toplumu" kavramsallaştırması kişilerin öğrenme süreci, bireyin belleği ile kolektif bellek arasındaki gerçekleşen sağlıklı iletişim ile sağlanmaktadır. Zira kolektif bellek ile anlatılmak istenen aslında, herhangi bir teknolojik imkânın olmadığı durumlarda bilginin korunarak tekrar ait olduğu topluluğun üyelerinin hizmetine sunulabildiği bir bilgi depolama sistemidir (Yıldırım, 2018).

Topluluğa ait bir değer ya da inanışın ne denli etkin, önemli ve nüfuzlu olduğunu anlamak üzere o inanış ya da değere ait sembollerin toplumsal bellekteki etkinliklerine, önemlerine ve nüfuzlarına bakmak sağlıklı olacaktır. Menkıbeler ve kıssalar bir yandan kolektif belleği mümkün kılarken diğer yandan da geleneksel topluluklar için tarih bilinci bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira Yıldırım'a (2018) göre, menkıbeler olmaksızın toplulukların geçmişlerine ait bir izlenimleri ya da çıkarımları olamamaktadır. Geleneksel topluluklarda kolektif bellek dışında harici bir depolama imkânı bulunmadığından kolektif bellekte yer edinemeyen her bilgi yeni nesillere aktarılamamaktadır. Kolektif bellekte yer edinmenin tek yolu ise bilginin mitik bir özellik kazanması yani menkıbe suretiyle kökenine dair bir anlatı olma zorunluluğudur. Zira başlangıç bir tarihselliğe işaret ederken işin içerisine köken girdiğinde alan artık mitlerin ihtisas alanına girmektedir (Ricoeur, 2012).

Otobiyografik Bellek

Sosyal bilim yazınında hatırlama üzerine çalışanlar, bireyin kendi yaşam öyküsü üzerinde okuma yapmasını "otobiyografik bellek" olarak değerlendirmektedirler (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018).

Hatırlama üzerine yapılan çalışmalar bizleri “neyi hatırladığımız” kadar “neyi de unuttuğumuz” sorusu ile karşılaşmak ve onunla yüzleşmek zorunda bırakmaktadır. Zira hatırlamak kadar unutmak da toplumsal birlikteliğin tamamlayıcı unsurlarındandır ya da tabir-i caiz ise bir madalyonun iki yüzü gibi bir durum söz konusudur. Yaşantımız içerisindeki biriktirdiğimiz anılara baktığımızda sürdürmüş olduğumuz hayat yolculuğunda beraberimizde bulundurmaktan asla sıkılmayacağımız anılar ile asla yanımıza almak istemediklerimize baktığımızda bunun nedenlerini bilmek ya da bulabilmek kendi belleğimizi, kişiliğimize dair en önemli keşiflerin başında gelmektedir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018). Bir başka ikilem de hatırlamak ve bilmek hakkındadır. Bu ikili birbirinin yerine çokça kullanılabilen kavramlardandır. Halbuki çoğunlukla, hatırladığımızı iddia ettiğimiz pek çok şeyi aslında bilmekteyizdir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018).

Bireysel hatırlama olgusuna bakıldığında, hatırlanan hadisenin anlatıldıkça artık gerçekliğinden koparak sürekli aynı anlatılmasından kaynaklı bir öykülemeye dönüştüğü dikkat çekmektedir. Artık hatırlanan olgu birebir yaşanmış olandan ziyade anlatılan/aktarılan öykü olmaktadır. Yani artık yaşanan olay ya da olgu hatırlanmak yerine bilinmektedir. Otobiyografik bellek çalışmalarında bu dönüşüme “semantikleşme” denmektedir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018). Yani gerçekleşen bu semantikleşme süreci ile yaşamış olduğumuz komik bir olayı her anlatışta çevremizi daha da çok güldüren unsurları fark edişimizden dolayı ona göre revize ederek anlatmaya başlarız, böylelikle artık anlattığımız şey birebir yaşanmış bir olay olmaktan öte bir öyküye dönüşecektir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018). Eğer otobiyografik belleğimiz olmasaydı ya da en azından sağlıklı bir şekilde çalışmasaydı zihnimizin tutarlı bir benlik temsilinden bahsedemerdik. Uzer’in (2018) aktardığına göre David Rubin otobiyografik belleğin düzgün/sağlıklı çalışabilmesi için herhangi bir anının aklımıza geldiği vakit ne derece kuvvetli bir hatırlama hissi uyandırmasını ve der hatır ettiğimiz vakianın bizde gerçeklik hissi uyandırmasını gerekli görmektedir.

İçinde bulunulan kültürün, bireyin neyi ve nasıl hatırladığını etkilediğine dair yapılan çalışmalardan elde edilen verilere göre bireyi merkeze alan kültürel formların bireyin deneyimlerini, duygu ve düşüncelerini yekdiğerinden özerkleşmiş olarak ayırtıcı bir anımsamalara neden olduğu ortaya konmuştur. Daha toplulukçu formlarda ise sosyal etkileşimin fazla olduğu, gündelik hayat içerikli, kolektivite içeren olayların anılarına rastlanmıştır (Uzer, 2018). Bireysel olsun ya da olmasın geçmişe dair hatırlanan olay/olguların benlik içerisinde işlevselliğini sağlayabilmesi için daha önce ve sonraki olay/olgular ile ilişki içerisinden bir bellik temsiline dayanır olması gerekmektedir. Ancak böylesi bir benlik temsiline kuvvet veren, bireyin sürdürdüğü hayatı yönlendiren bu anıların kolay erişilebilirliği, yaşandığı anlardaki tazeliğini muhafaza etmesi ve en ufak detayı dahi atlamadan hatırlanması istenmektedir. Bu şekildeki bir benlik temsilini içeren anıları paylaşan topluluk üyeleri tarafından daha fazla önem atfedilerek yeniden yeniye oldukları anlardaki tazeliğini hissiyatları da içerecek şekilde paylaşılır (Öner, 2018).

Bir olay ya da olgunun toplumsal bellekte yer edinebilmesi için o topluluğun tüm üyelerince deneyimlenmesi gerekmektedir. Toplumsal bellek, yapısı itibariyle bireyi aşan bir şekilde sosyal ilişkiler dâhilinde oluşmakta ve şekillenmektedir. Toplumsal bellek Durkheimci bir değerlendirme ile topluluğu oluşturanlardan fazlasına tekabül etmektedir. Toplumsal bellek kimliğin bütünlüğünü ve tutarlılığını önemseyerek olabildiğince belirsizlikten uzak durma eğilimindedir (Mutlutürk, Boduroğlu ve Tekcan, 2018). Sosyal bilimler olarak toplumların da bir hatırlama yetisine sahip oldukları ve bu hatırlamayı mümkün kılan toplumsal bir belleğin mevcudiyetinin kendisinin araştırılmaya değer olduğu olgusu bir kabul olarak paylaşılmaktadır (Aslan ve Lilek, 2017).

Tarih ve Kolektif Bellek

Tarih ile kolektif bellek arasındaki ilişkiye dair Maurice Halbwachs (2017), belleğin tarih yazımının başlaması ile sona erdiğini, tarihin bir resmi bellek olmadığını savlamaktadır. Ona göre kolektif bellek geçmişin birebir kopyası olarak değil yeniden inşa edilebilir bir tahayyül olarak değerlendirilmelidir. Özaloğlu'na (2017) göre, tarihçiler kolektif bellek çalışmalarını, kamuya ya da topluma mal olmuş mezarlık, ibadethaneler, anma mekânları, arşiv ya da müzeler ve kütüphaneler gibi mekânlarda yaparlar. Bireyin bir topluluğa dair aidiyet hissini tetikleyen ve bunu mümkün kılan unsurların başında paylaşılan hatıralar ve paylaşılan hatıraları her daim ulaşılabilir kılan olgu ise toplumsal bellektir. Böylesi bir toplumsal birlikteliğin uzun ömürlülüğü ise eski üyeler tarafından belleğin yeni üyelere taşınması ya da aktarılma yolu ile olur. Toplumsal birlikteliğe aidiyet ve hatıralar, ancak hatırlanarak ve hatırlananın aktarılması yolu ile kurulan bağ ile mümkün gözükmektedir. Kolektif belleğin sürekli olmasında gruba aidiyet hissedenden üyelerce eylem dünyasına taşınması şartı vardır (Tuncel, 2017). Gramsci'nin tabiri ile, topluluk içerisindeki her bir bireyin sadece kendiliği söz konusu değildir, o aynı zamanda kendilik olarak netice veren bir geçmişin de özeti, tarihidir (aktaran Tuncel, 2017).

Toplumsal bellek bir yandan topluma ait kültür vasıtası ile taşınırken diğer yandan da belirlediği gündelik hayata ait pratiklerle toplumsal kimliği belirleyen başat aktör olarak ortaya çıkmaktadır. Topluluk içerisinde her birey topluma dair gerçeklik olan toplumsal kültürü bu bellek içerisinde hem öğrenir hem de bu kültürün bir parçası olur. Toplumsal bellek bu haliyle yaşanmış hadiselerin içerisinde depolandığı bir alandan ziyade içerisinde bulunduğu topluluğun süreklilik hissini canlı tutmak adına kendisine aktaran bir sistematiğe sahiptir (Tuncel, 2017). Mezkûr süreklilik işlevi kısaca topluma ait kimliğin kurulması ve bir yandan da kurulan bu kimliği sürdürme adına yaşanmışlıkların hem hatırlanması hem de hatırlatılması şeklinde gerçekleşir. Toplumsal varlık hissi topluluğun hayatta olanları kadar hayatta olmayan üyelerinin de katkıları ile ortaya çıkar. Herhangi bir aidiyetlik hissi olarak "kimlik", onu var eden hatırlama edimiyle yani hatırlayacak olan belleğin her an hizmete hazır oluşu ve kapsayıcılığı ile mümkündür (Tuncel, 2017).

Sonuç Yerine

Jan Assmann'a göre geçmiş, toplumsal bellek aracılığıyla bilinçli bir şekilde yeniden yeniye kurma/inşa eylemine maruz kalmaktadır. Geçmişe yönelik her anlama edimi beraberinde onu yeniden inşa etme şeklinde ortaya çıkacaktır (Tuncel, 2017). Geçmiş bugünü değiştirirken, değişen bugün de bir taraftan geçmişini yeniden yorumlamaya başlamaktadır. “Bellek”in bir kavram olarak sosyal bilim yazınına dâhil oluşu görece geç olmakla birlikte günümüzde popülerliği artan şekilde devam etmektedir. Traverso'nun (2019 aktardığı üzere 60 ve 70li yıllar gibi görece yakın bir tarihte dahi sosyal yazında bellek kavramına rastlamak mümkün değildir. Günümüz dünyasındaki popülerliği neticesinde bellek kavramı o denli bir tüketim nesnesine dönmüş durumdadır ki bhusus Batı toplumlarının zihniyet dünyasında ondan uzakta ya da ona referans vermeden bir tartışma söz konusu ol(a)mamaktadır. Bellek bir yanda geçmiş olgusunu şimdiki zaman üzerinden şekillendirirken diğer yandan da özellikle medya ve son zamanlarda sosyal medyanın fazlasıyla desteğiyle içerisinde bulunduğumuz şu anın ortak hayal dünyasını ele geçirmiş gibi durmaktadır. İki taraflı bir şekillendirme ve birbirini etkilemeden bahsetmek yanlış olmaz. Bu denli yoğun bellek vurgusu ile ortaya, anmadan geçemeyeceğimiz bir “geçmiş”, anma takıntısı ile eşzamanlı olarak belirlemekte ve giderek artan şekilde bellek mekânların değer kazanması söz konusu olmaktadır. Değer kazanan bellek mekânları giderek kutsallaşmakta ve gerçek anlamıyla bir mekân tapınmasının önü açılmaktadır (Traverso, 2019). Bu şekliyle bellek, uzamı bir yandan damgalayarak işaretlerken bir yandan da her materyalin bellek oluşturmak gibi bir yükümlülüğü ortaya çıkmaktadır. Geçmiş tüm yaşanmışlıklarındaki çoğulluğundan istenilen şekle ulaşması adına bazı ayrıştırılmaları maruz kalmakta ve sonunda arzu edilen şekilde yeniden bir inşa süreci sonrasında kolektif bellek olarak her yerde hazır ve nazır şekilde hizmet verecek olan bellek turizminin metaları haline getirilmektedir (Traverso, 2019).

Eric Hobsbawm'ın “geleneğin icadı” kavramı gibi bellek de gerçek veyahut da kurgusal/mitsel bir geçmiş imgesinin temellendirdiği toplumsal birlikteliği var etme, onu güçlendirme ve bu birlikteliğin ortaya çıkardığı kurumların toplum içerisindeki meşruiyetini sağlama adına ritüel özelliğine haiz pratikleri inşa (Traverso, 2019) etmektedir. Tabir yerinde ise bellek batı dünyasının sivil dininin taşıyıcı birer ajanı olarak değer, anı, sembol, kutlama, anma ve ayinler sistemini kullanmaktadır (Traverso, 2019). Belleğe dair bu takıntılı tutum gündelik hayatın bu derece akışkan olduğu günümüzde hafızasını yitirmiş gibi duran modern hayat içerisinde yaşanmışlığın aktarımının sanallığa indirildiği toplumlarda daha bir anlam mı yoksa anlamsızlık mı içermektedir? Bunun cevabı niteliğinde Traverso (2019), modern Batı toplumlarında yaşamakta olan bir aktarım krizinden bahsetmektedir. Tam da bu krizi deşifre etme babında Traverso (2019, s.11), Benjamin'den ilhamla “aktarılan deneyim” (Erfahrung) ile “yaşanmış deneyim” (Erlebnis) kavramlarına devreye sokmaktadır. Traverso'ya göre, “aktarılan deneyim” ile nesiller arası iletişimin uzun solukluğu bağlamında aktarılan deneyime işaret ederken, “yaşanmış deneyim” bireyi merkeze alarak bireyle sınırlanan yaşanmışlıkları

ifade etmektedir. “Benjamin, Pasajlar’ında bu “yaşanmış deneyim”i şehir yaşamının ritmi ve başkalaşımlarıyla, kitle toplumunun elektroşokları ve ticari evrenin kaleydoskopik kaosuyla, modernitenin belirgin bir özelliği olarak kabul eder.” (Traverso, 2019, s.11). “Aktarılan deneyim” daha çok geleneksel toplumlara ait bir özellik olarak ortaya çıkarken “yaşanmış deneyim” söz konusu olduğunda nesiller boyu aktarımın ciddi anlamda ya yaşanan savaş, soykırım, yerinden edilme vb. travmalar sonucu ya da sanayi devrimi sonrası yaşanan hızlı şehirleşme, atomize olma vb. süreçler sonrası işlevini yitirmiş olduğu günümüz toplumları için geçerli olmaktadır (Traverso, 2019).

Dünya tarihinde ağır basan 20. Yüzyıl başlarındaki “yaşanmış deneyim” olarak ifade edileceğimiz tüm travmalar ile hem bedenen hem de hatıralar yolu ile zihnen ve ruhen malul birçok neslin kurucu ajanı olmuştur (Traverso, 2019). Bir daima şimdilik ve buradaki olarak bellek, geçmişin kolektif temsilleri aracılığı ile toplumsal kimliği yapılandırırken, toplumun üyelerine uğruna yaşanacak bir anlam, hedef sunarken yaşamak için de bir motivasyon sağlar zira tarihi bir süreklilik içerisinde insanlara takdim eder (Traverso, 2019). Kolektif bellek insani tarihin ayrılmaz bir parçası olarak törenler, seremoniler ve hatta politikalar aracılığı ile topluluklara nüfuz etmiştir. Özellikle ölümlerin anılmasında kolektif bellek adeta ete kemiğe bürünmüş bir sivil dinin imkânlarını yaşamakta olan ulusal hüznün sembolleri olarak sunmaktadır. Traverso (2019) Reinhart Koselleck’e atıfta bulunarak, Hristiyanlığın ölüm hakkındaki yorumunun çöküşü ile kendisinin eksikliğiyle oluşan yerini tamamıyla politik ve topluma dair yorumlamalara bırakmıştır.

KAYNAKLAR

- Apfelbaum, E. (2010). Halbwachs and the social properties of memory. S. Radstone & B. Schwarz (Ed.). *Memory: Histories, theories, debates* içinde (s. 77-92). New York: Fordham University Press.
- Aslan Ş. & Yılmaz Ş. L. (2017). Sunuş. Ş. Aslan & Ş. L. Yılmaz (Haz.). *Hafızanın dili: 1940'lı yılların çocukları Dersim'i anlatıyor* içinde (s. 1-20). İstanbul: Dersim Yayınları.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bachelard, G. (2017). *Mekânın poetikası*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar nasıl anımsar?* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Doğan, Z. P. (2018). Esmâ. A. Öktem (Ed). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler* içinde (s. 237-254). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Durkheim, E. (2005). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durna, N. (2015). *Avanos'ta bellek ve gündelik hayatın izinde modernleşme ve mekânın dönüşümü*. (Yayımlanmamış doktora tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Goody, J. (2017). *Mit, ritüel ve söz*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Gülgöz, S (2018). Otobiyografik bellek: Tanımı ve temel kavramlar. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 13-26). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif hafıza*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a chain of memory*. New Jersey: Rutgers University Press.

- Hirsch, T. (2016). Takdim. M. Halbwachs (2016.). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri* içinde (s. 9-14). Ankara: Heretik Yayınları.
- İlhan, M. E. (2018). *Kültürel bellek: Sözlü kültürden yazılı kültüre hatırlama*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İpek, İ. (2018). *Toplumsal belleğin yeniden inşası: 1990 sonrası yazılı basında 27 Mayıs'ı hatırlatma ve unutturma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza: Hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi*. İstanbul: Ketebe Yayınevi.
- Kıyığı, G. (2018). Bosna ve Hersek Tarih Müzesi. A. Öktem (Ed.). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler* içinde (s. 21-50). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Mutlutürk, A., Boduroğlu, A. & Tekcan, A. (2018). Kişisel ve toplumsal bellek. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 243-264). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Neyzi, L. (2011). Giriş, L. Neyzi (Ed.). *Nasıl hatırlıyoruz? Türkiye'de bellek çalışmaları* içinde (s. 1-11). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nursi, S. (2002). *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Olick, J. K. (2014). Kolektif bellek: iki farklı kültür. *Moment Dergi*, 1(2), 175-211. <https://doi.org/10.17572/mj2014.2.175211>
- Öktem, A. (2018). Bir insanı kurtarmak. A. Öktem (Ed.). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler* içinde (s.11-20). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Öner, S. (2018). Neden hatırlıyoruz? Neden unutuyoruz? Otobiyografik belleğe işlevsel bakış. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 71-88). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Özaloğlu, S. (2017). Hatırlamanın yapıtaşı mekânın bellek ile ilişkisi üzerine. T. Erman & S. Özaloğlu (Der.). *Bir varmış bir yokmuş: Toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar* içinde (s. 13-20). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Özyürek, E. (2012). Giriş, E. Özyürek (Der.). *Türkiye'nin toplumsal hafızası: Hatırladıklarıyla ve unuttuklarıyla* içinde (s. 7-16). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ricoeur, P. (2012). *Hafıza, tarih, unutuş*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Schacter, D L. (2010). *Belleğin izinde: Beyin, zihin ve geçmiş*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Shahzad, F. (2012). Collective memories: A complex construction. *Memory Studies*. 5(4). 378-391. <https://doi.org/10.1177/1750698011419121>
- Traverso, E. (2019). *Geçmişini kullanma kılavuzu- Tarih, bellek, politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuğal, C. (2012). 1915 hatıraları ve Ermeni kimliğinin inşası. E. Özyürek (Der.). *Türkiye'nin toplumsal hafızası: Hatırladıklarıyla ve unuttuklarıyla* içinde. (s.127-154). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuncel, A. (2017). Tarihi yazmak: Unutturmak ya da unutturmamak. T. Erman & S. Özaloğlu (Der.). *Bir varmış bir yokmuş: Toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar* içinde (s. 21-26). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Türker, N. (2015). *Vatanım yok memleketim var*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkmenoğlu, D. (2016). Kolektif bellek üzerine bir alan çalışması: Bakırköy ve Şişli ilçelerinde yaşayan Ermeni kadınların belleği. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uzer, T (2018). Nasıl hatırlarız, nasıl unutturuz: Kuramsal yaklaşımlar. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 51-70). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Wertch, J.V. (2015). Kolektif bellek. P. Boyer & J. V. Wertsch (Ed.). *Zihinde ve kültürde bellek* içinde (s. 149-174). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Yel, A. M. (2006). *Fatima*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Yıldırım, R. (2018). *Geleneksel Alevilik inanç, ibadet, kurumlar, toplumsal yapı, kolektif bellek*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldız D., Saadetyan, E. G., Sazan, L. & Azdal, B. (2018). Başlarken, A. Öktem (Ed.). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler içinde* (s. 7-9). İstanbul: Pencere Yayınları.

Yılmaz, E. B. (2019). *Edebiyat şehir hafıza-Türk romanında hafıza mekânı olarak şehir (1940-1960)*. İstanbul: Kesit Yayınları.